

Bilbo euskal literaturan: hiri bat, ikuspegi anitz

Iraitz URKULO

Sarrera

Aspaldian hasi ginen sinesten literaturaren deserdirapenean. Jada istorioek pertsonaien egolatria gainditu dute, aldi berean hauek protagonismoa beste baliabide literario batzuekin banatu dutelarik, oro har literatura-garapenaren mesederako. Agente horiek, aldiz, ez dira batere berriak (denbora, hizkuntza, intertestualitatea, etab.), baina haien tratamendua guztiz berrizailletzat jotzen da.

Bira teoriko gehiegi eman barik, hobe lehenbailehen arduratzen gaituen gaian buru-belarri murgiltzen bagara. Lan honen xedea alpatu berri ditugun agente literario horietako baten inguruko azterketa burutzea da. Zehazki, espazioa lantzea da nire asmoa. Horretarako, Bilbok, hiri handi gisa, eskaintzen dituen baliabide literarioak aurkezten ahaleginduko naiz.

Literaturan islatzen den hiriaren konposizio-analisi hau modu egoki batez gauza dadin, Franco Morettiren metodologia¹ erabiliko dut, azken urte hauetan Jon Kortazarrek aurkeztutako ikerlari-taldeak ildo beretik egin dituen proposamen interesgarri zenbait² ere barneratuz. Honi, Jon Kortazarri hain zuzen, eskerrak adierazi nahi dizkiot lan hau gidatzen eta zuzentzen hartu duen arduragatik. Pixka batean

1 MORETTI, Franco, 2001. *Atlas de la novela europea 1800-1900*. Madril: Trama Editorial.

2 Talde honen emaitzak *Cuadernos de Alzate* 35. eta 37. zenbakietan aurki daitezke. Informazio gehiagorako, ikus *bibliografia*.

gelditu gaitezen orain jarraituko dudan bidea laburki azaltzeko. Hasteko, eginkizunean metodo kartografikoaren ezinbesteko laguntzaz baliatuko naiz, non Bilboko hiriaren planoan ikus ahal izango dira pertsonaien mugimenduak. Horrela, hauek maiz ibiltzen dituzten leku eta eremuen arabera sailkapen sozio-geografiko bat ondorioztatuko dut, zeinak hutsune espazialekin batera aztertuz gero, obran egileak marrazturiko hiriaren irudikapena agerian utziko duen. Beste era batera esanda, pertsonaien euskarri den espazio fisikoari dagozkion ezaugarri soziologikoen bila nabil.

Egitasmo honen xehetasun guztiak aitorturik jada, aztergai izango ditudan bi eleberrien misterioa behingoz desegitea baino ez zait geratzen: Urtzi Urrutikoetxearen *Auzoak* eta Sonia Gonzalezen *Ugerra eta kedarra*. Hautapenaren arrazoiak lan hauen izenburuetan aurki daitezke, liburu biek Bilboren ikuspegi zeharo ezberdinak luzatzen dizkiotelako irakurleari. Azkenean ikusiko da euskal literatura modernoaren bi adibide hauek benetako hirian, errealtatean, espazio geografiko honetan barrena mugitzen diren gizarte-klaseen argazki fidela egiteko balio duten.

Errealismoaren bidetik

Gauza ezaguna da ez dagoela errealismoa definitzeko modu bakarra; berez, termino zabal baten aurrean gaudelako. Horrexegatik, komeni da aldez aurretik hemen erabiliko den kontzeptua inguratzea. Eleberrien hautuak iradoki dezakeenez, XX. mendeko 80. eta 90. hamarkadetako euskal literaturaren narrazio-molde errealistan sakontzeko interesa daukat bereziki, azken urteotan ugalduz joan den joera tradizional batean murgilduz. Literatura honen erreferenterik ohikoena industrializazio ondoko euskal hiri garaikidea da. Edozein eleberri errealistak hiriaren aniztasun sozial, linguistiko nahiz ideologikoa islatzeko gaitasuna izan beharko luke³.

Hala ere, gehienetan errealtatearen zati bat isolatu eta idealtatzeko joera nagusitzen da, autore batzuentzat errealismotik at geratzen den aukera izanik. Adibidez, Lasagabasterrengan antzeman

3 Hau da, hain zuzen, hurrengo lerroetan agertuko den Bakhtin filosofo eta semiologo errusiarrek burututako tesiaren oinarri nagusia.

dezakegun tesi bakhtiniarraren ikuspegiaren arabera, "errealitatean aurkitzen diren osagalez harilkatuta egonagatik eleberria ez da errealista izan behar (...) ez baitago errealitatearen pusketa isolatua baino gauza irrealagorik"⁴. Puntu honetan, azken balespen hauen aurkako jarrera erakutsi nahiko nuke Pedro Ugarteren *Manual para extranjeros* liburutik ateratako hitzen bidez: "ezin gara bizitza ikuspegi bakarretik ikusteak sortarazten dituen mugetatik gorde"⁵. Askoz gizatiarragoa iruditzen zait (hortaz, errealagoa ere) hiriaren zati baten irudikapena egitea, egilearen esperientzia ere bertan txertatuz.

Areago, literatur-zeregina fikzioarekin parekatuz gero, eta aipamenekin jarraitzeko baimena hartuz, nik esango nuke "zentzuz landutako fikzioak egiari ballagarri zaizkion era berean, historiaren zerbitzura jar daitezke"⁶-ela. Askotan literaturak hiriaren irudi zehatz bat bultzatzen/sortzen du, hau da, *marketing*-funtzioa bereganatzen du. Idazlearena izango da, orduan, marrazki hiritar konkretua eratzearen ardura. Horrela, "literaturak, irudia sortu ez ezik, errealitatea itxuraldatzeko gaitasuna ere erakusten du"⁷. Eta behin hiri baten inguruko mito literarioa finkatuz gero, errazagoa da eleberriek espazio hura aukeratzea tradizioz gabeko beste edozein toki baino. Jatorrizko eztabaidaren funtsetik jada gehiegi urundu naiz; baina, edonola ere, argi gera dadila lan honetarako Lasagabaster eta Bakhtinen errealismoaren zentzu hertsia deuseztatuko dela.

Orain aurrera jarrai dezagun, eredutzat hartu dudana literaturamota honetan aurkituko ditugun ezaugarri zenbait adierazteko. Hasiteko, euskal literaturan, gaur egungo errealitate politikoaren baitan, eleberri errealista militantea izango da nahitaez. Bestetik, eleberriaren izaera kritikoagatik, nekez osa daiteke istorioa pertsonaia problematiko barik. Maiz pertsonaia komunitate oso baten ordezkarietat agertzen zaigu, gizartearen homogeneotasuna "zaticakoa behintzat" suposatzen baita (hau ere Bakhtinen aniztasuna defendatzen dutenen aurkako argumentua).

-
- 4 LASAGABASTER, J.M., 1987. *Hacia la literatura vasca*. Madrid: Castalia.
 5 UGARTE, Pedro, 1993. *Manual para extranjeros*. Irun: Alberdania.
 6 BARTHÉLEMY, Jean Jacques, 1852 [1757-1788]. *Viaje del joven Anacarsis a Grecia a mediados del siglo cuarto, antes de la era vulgar*. Madrid: Biblioteca Selecta.
 7 G. AMENDOLA, 2000. *La ciudad postmoderna*. Madrid: Celeste.

Bilboko "literarizazioan", ezaugarri hauekin batera, beste fenomeno batzuk ematen dira. Istorioak hornitzen dituen giro gatazka-tsuaren islapen ezin aproposagoa omen delako, Bilbon kokatzen diren euskal eleberriek Alde Zaharra eta San Frantzisko dute gustuko, "Bilbo zikina" deitu izan dena. Espazio bazter horretan biziraupena, zabor-kiratsa, delitugintza, txirotasuna, droga, prostituzioa, musika gogorra, galtzaileak... duela gutxira arte hiriaren bihotza izan denaren sentazioarekin nahasten dira. Hirigintza-hondaketa eta gainbehera sozialeko egoera honen adibide gisa aipa daitezke Unai Iturriagaren *Berandu da gelditzeko*, Joxe Belmonteren *Hamar urte barru*, Edorta Jimenezen *Speed gauak*, Txema García-Vianaren *Sei lore*, Lutxo Egia-*ren Ezker hanka falta zuen*, Paddy Rekalderen *Bilbo dub kronikak* edo, urrunegi jo barik, geroago iruzkinduko dudan *Ugerra eta kedarra*.

Bilbon girotutako euskal eleberriez ari garela, badago oraindik ere lotsati samar baina txertatzeko bidean den bigarren joera bat. Eta honekin lotzen da hain zuzen aztertuko dudan *Auzoak*. Bertako paisai hiritarrak Bilboko irudi marjinal zikinetik at gelditzen da. Esan daiteke autorea errealistagoa dela Bakhtinen zentzuan, auzoz auzo hiriaren ikuspegi global anitza erakusten salatzen baita, egunerokotasunean oinarrituz betiere. Jada eleberriak etsipenaz beteriko kalezuloak gainditu egin ditu, gaur egun ofizialki bultzatu nahi den titaniozko postal garbi eta politaren ikuskizunari modernitate literarioaren ateak pixkanaka-pixkanaka irekiz. Beraz, antzaldatze sinboliko honetan titanioak ugerrari lekua hartu dio, turismo kulturalak industria baztertu duen era berean, XX. mendeari XXI. mendeak jarraitu zion bezala.

Goazen, bada, pausuz pausu eta garaiz garaiz bi joera ezberdin hauetan sakontzera, Sonia Gonzalezen eta Urtzi Urrutikoetxearen lanek eskaintzen duten ereduaren laguntzaz.

Azterketa

Ugerra eta kedarra. Sonia Gonzalez

Testuaren hasierak ez du zalantzarik uzten, Ramon Saizarbitoria-*ren Ehun metro-ri omenaldi arina* egin eta gero, pertsonaia espazioan kokatzen da zuzenki..., lotsagabe, lizun. "Eta hantxe dago, taberna ilun eta umel hartan. Zabarkeriaz gozatzen ari den garagardo bat bere

aurrean. Bakarrik" (8. or.). Lehen begirada honek jada eleberri osoa lagunduko duen 80. hamarkadako *underground* giroa aurreratzen du. Hemendik aurrera pertsonaiek (*naufagoak*, bere burua horrela definitzen baitute) espazioarekiko mimesian jokatuko dute. Asfaltozko paisaiaren kasuan kasuko berezitasunez lagunduko dira haien izaera modu eraginkorragoan ezagutzera emateko. Hiriko deskribapenaren ballabide hau, gainera, bakoitzaren pentsamolde eta sentimenduak hanpatzeko erabiliko da.

Ez dira falta alkohola eta drogarekiko mendekotasunezko egoera larriei egindako etengabeko aipamenak. Azken finean, pertsonaien arteko harremanen oinarria mendekotasuna da. Esaterako, oraindik taberna utzi barik, Katek bere buruari galdetzen dio bere pisukide eta lagunmina den Ebek, maitasuna baino, ez ote duen Edortak eskaintzen dizkionarekiko menpekotasunik: "drogak, sexua edo bakardadea leuntzeko beste baten presentzia hutsa (...) Azken batean gauza bera da: amodioa, desira, premia" (12. or.). Eta hau pentsa bitartean berriro ere agertzen da taberna ilunaren irudia, pertsonaien bizitza bezain umeldua, non ez dagoen garagardoa edatea eta zigarroak bata bestearen atzetik erretzea baino plan hoberik.

Testuak aurrera egin ahala, beste toki bat aurkezten zaio irakurleari: Kat eta Eberen etxea. Espero zitekeen bezala, hau ere bizilagunen gainbehera pertsonal eta ekonomikoaren islapena da eta haei buruzko datu berriak ezagutzeko aukera eskaintzen du. Izan ere, bi lagun hauek etxea alokatu baino lehenagoko garaietan etxe okupatuz etxe okupatu ibili ziren Bartzelonatik Amsterdamera hiru urtez, Bilbon behin-betikoz finkatu arte. "Kat eta Eberen etxea handia eta zaharra da, luzea eta hotza, igogailu bakoa eta iluna. Hutsik egoten da, gero eta hutsago (...) Erribera 11, 1.ezkerra. Atari iluna, egurrezko eskaillerak (...) ez da azken modako diseinuaren adierazle argia, ezta altzairu garestiz hornitutako bizileku dotore apain aratza ere: kolore ezberdinetan eskuz margotutako hormak; kartelak, posterrak eta pegatinak nonahi; egurrezko kutxak armairuen orde; zaborretik erreskatatutako hainbat altzari; koloretako zapi handia egongelako atearen lekuan... kaos-hondamendia" (17-18. or.).

Nerbioi ertzeko etxeak ez du erosotasunik eskaintzen; aitzitik, bertan bizi direnei arrotz sentiarazten die. Handia sumatzen dute, bizitza bezala, agian handiegia. Baita zaharra ere, baina ezin dute

inolaz ere hobera lehiatu. Azken batean, "bizitza itxarongela handiegia da, ateak eta ateak zeharkatu, gelak eta gelak atzean utzi eta beti hurrengo urratsak zer ekarriko ote duen itxaroteko, datorren hori bizitzaren zentzua ote den itxaroteko". (123. or.). Momentuz badirudi Bilboko alde beltz hartan bizitzera kondenaturik daudela, haiek beza-lako gazte, galtzaile, baztertu eta txiroekin batera; noraezean dabilen itxaropenik gabeko jendez inguraturik eta MCDko abestia entzuten: "Bilbao es una puta mierda de la que no podemos escapar..." (19. or.).

Gaugi-roko leku berberetz nazkaturik, haletara jotzen dute behin eta berriro, arruntasunaren dinamika gelditzeko aitzakia barik; bizitzaren piperra, zentzua azken batean, erabat galduta beraz. Erriberatik Barrenkalera mugitzen da Kat, bakarrik. Ormaetxe tabernaren bidez bere abertzaletasuna nabarmentzen da, euskal irudiekin apainduriko espazio benetan txikia baita, euskarazko rocka jartzeagatik oso eza-guna izateaz aparte. Katek nahiago du tabernan egon, "etxeak ito egiten du (...) erre, edan eta masturbatu, eta eguna besterik gabe joaten utzi" (20-21. or.). Tabernak, ordea, behar duen alkohola eta droga guztiaz hornitzeko aukera ematen dio.

Etsipen-sentimendua oso sustraiturik dago eleberrian zehar, pertsonalei irteerarik gabeko egoera omen denak gainezka egiten die. Badirudi tabernaz taberna egin ohi duten ibilbide gogalkarri horretan, drogatzen, mozkortzen edo antzeko jokabide errepikakorrek erakusten dituztenean, errealtatetik ihes egiteko modu baten bila ari direla; leku fisikotik urrun sentitzeko bide gisa erabiltzen dituzte. Eta Ormaetxetik *Kalderapekora*⁸, gauza berdintsuak egiten jarraitzeko. Azken taberna honek Ormaetxerekin hasitako joera euskaldun-abertzalea azpimarratzen du, AEK-koen eskuetan dagoela kontuan harturik.

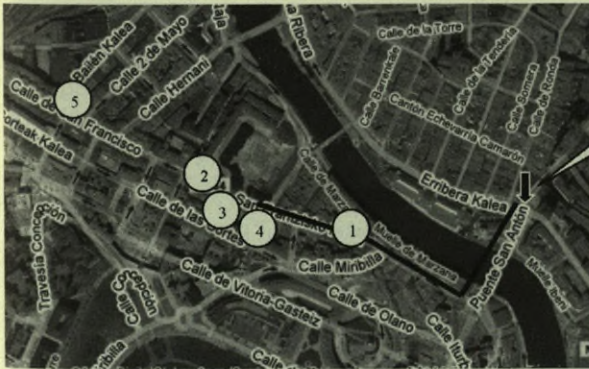
Kat askotan gogoratzen da *Zazpi katu* izandakoaz, Alde Zaharreko gaztetxe ilun eta zikinaz. Bertan mundu dekadentean, gauaren itzaletan barneratu zen lehendabiziko aldiz, hamazazpi urte baino ez zituela, denboraren poderioz betiko harrapatu duena. Leku horietan

8 Eleberrian zehar izenak bakarrik definituta ageri dira zenbait leku (tabernak batik bat). Orokorrean, Bilboren ezagutza aurruposatzen du egileak istorioan. Beraz, ulermena zailtxoagoa gerta dakioko hiri hau arrotz sentitzen duen irakurleari.

ikuspegia hain da murrizta! Euria hasi eta berehala ehundaka eraikin erraldoiei ugerra darie. Eta horrelako zama batez inguratutik bizirau-tea astunegia gertatzen zaio neska zurbilari. La Naja geltokiaren bel-dur da, hango droga-merkatuaren bezero zahar, ahul eta argal horie-tako batean bihurtzeko mehatxuak ez dio hara begiratzen uzten. "Ebe eta biok ez gara jonkiak, ez dut uste jonkiak garenik, ezin gara jonkiak izan" (159. or.).

Zigarro bat pizten du, kea lasaigarri gertatuko zaiolakoan, berez-tzat benetako etxe usaina dena. Begirada desbideratzen du, euri-tan-ten ibilbidea jarraitu nahian. Batzuk Bilboko itsasadarrean batzen dira, ur-izaerari eutsiz, korronteak itsaso zabalera eramango duenaren ziurtasun baketsuaz, askatasuna helburu. Gainontzeko tantek, oste-ra, ez dute hainbeste zorte eta kale zikinen kontra jotzea da hauen patua. Orduan bakarrik amaitzen dute bidaia, zapalduak edo, axola-gabe, Bilboko zementuak irentsita. Eta euren betiko desagerpenaz jendea konturatu ere ez da egingo. Isurkiak zeharo tristatu du Kat, tantatxoak hilda daudelako; oraindik koilararen alboan, komunean, xiringa bat orkatilan sartuta daukan Eberen gorpua bezala.

Bestalde, Eñauten begietan, San Frantzisko auzoko deskribape-na benetan latza suertatzen da *Bere Bar* tabernarako bidean. Arrotz egiten zaion eremu batekiko hoztasunaren erakusgarritzat ulertu behar da. "Erriberatik, San Anton zubia gurutzatu eta Bilbo Zaharra ere zeharkatu du. Noraezean San Frantsizko kalean sartu da. Zipaloen bi furgoneta daude jadanik zarratua dagoen eskolaren parean. Teilatu gaineko katuei andra zahar batek ematen die jaten, arrain buruak espaloitik botaka. *Autocares Mallavia y Calahorra, Bar Los Florines, Bar Chicote, Parroquia Corazón de María, Bar Heredia, Bar Linaje*" Zortzi-hamar urte inguruko ijito talde bat plazan dabil olgetan, trapi-txeoan ari den auto baten alboan. Kortez kalerantz abiatzen diren emakume beltzak, arropa estuekin, eta jonki aldra kantoi batean. Hauetako batzuk farmazia baten aurrean jesarri dira, itxaroten antzean. San Frantzisko kalean lau farmazia daude" (185. or.). Hona hemen hirigune gatazkatsu estereotipatuaren aurkezpena, antzinako bilbotar izpiritu harroa gordetzetik gainbehera azkarra jasan duena, inmigrazioa, droga eta prostituzioaren paradisua bihurtzeraino. Espazioen berezko izaera aniztunak sinpletasunera jotzen du literarizazio-prozesuan, pertsonaiekin gerta bezala; adibide hau horren erakusga-rrit litzateke.

Eñauten
abiapuntua

1. Bar Chicote. San Frantzisko 2.
2. Mariaren Bihotza Eliza. San Frantzisko 14.
3. Bar Heredia. San Frantzisko 21.
4. Bar Linaje. San Frantzisko 17.
5. Helmuga: Bere-Bar taberna. San Frantzisko 65.

.2. Irudia. San Frantzisko auzoa⁹

Katek noizbehinka Eberi arrazoia ematen zion, *Uholde* tabernan zeudelarik izorratzen dituen jendetik urrun bizitzeko asmoa erakusten zionean. Haren ustez, lekuz aldatuz gero, beste pertsona batzuk izango ez baziren ere, bestelakoak behintzat bai. Zorionsua zela imajina zitekeen, kale, taberna eta hiri puto honetatik kanpo. Eva eta Idoia izaten jarraitu izan balute sikiera” Nerbioi itsasertzeko etxea alokatu zutenean Katek esan zion Ibaizabal erreka uraren zikinkeria baizik ez zutela ikusiko; eta Ebek erantzun zion: “Bardin doste, Kat, honek beharbada lotura handixeagoa deko geure bizitzagaz” (157. or.).

Eñauten eskutik itzultzen da amorru, etsipen eta gorrotoz beteriko taberna giroa, *Kakarraldon*. Kat, “egurrezko agertoki zahar eta ilun hartako aktorea nagusia” (36. or.) maite du, bere erara maite ere. Lokalak Katen arima bahitu izan balu bezala, mutilak aingeru eroriaren antza hartzen dio. Hala ere, Eñautek aspaldian deskubritu zuen bere

⁹ Eleberria 80. hamarkadako Bilbon girotuta dagoenez, lokalen kokapen zehatzaren berri izan ezean, gaur egun izen berarekin mantentzen direnak soilik agertuko dira planoetan.

begiek ezkututzen duten sekretua, grisa eta umela ezabatzeko galta-suna. Katengatik behin eta berriz itzultzen da bere gustuetatik hain urrun gelditzen den Kakarraldo tabernara, nahiz eta bere lagunek batere eroso ez sentitu bertan elkartzan diren itxura eta jokamolde arraroko *kinkiek*in. Agian jada ezabaezina zaien porro usainagatik izango da.

Edonola ere, argi antzeman daiteke Eñaut bera ere ez dela ondo konpontzen Katen giro goibelean, denbora guztian kontrakoa frogatzeko ahaleginetan ari bada ere. "Kakarraldo ez da martxa taberna, ezta euskal giroko taberna ere. Jende gutxi ailegatzen da hara, bezeroak nahiko finkoak dira (...) joan denean ongi etorria ez delako sentipena sartu zailo gorputzean. Basamortuan galdutako urpekaria bezain lekuz kanpo sentitzen da. Baina Kati gustatzen zailo lekua, auskalo zergatik..." (57 .or.). Neskak dioenez, musika ona eta eza-gun mordoak aurkitzeaz aparte, "taberna hau ez da inoiz aldatzen. Bilbon hainbat urtetan aldatu ez den gauza bakarrenetako bat". Lekuak bere bizitza bezain geldi jarraitzen duelako, Kat honekin identifikatzen da. Mundu ezberdinetakoak direla ezin uka.

Eñautek *Herriko Tabernan* gosaltzea nahiago du. Horretarako etxetik irteten da, Iturribidetik beherantz, eta Unamuno plazako jonkiak eta eskaleak sailhesteko ahaleginak eginez, Rondara heltzen da. Larunbat gauak, aldiz, *Txomin Barullon* pasatzen ditu, giro euskaldunari jarraituz edo. Behin Kat hara eramatea lortzen du, baina haren janzkera eta jokamoduak hain dira ezberdinak! Horrek lotsatzen du mutila, zapalduko dituzten kaleak eta lokalak kontu handiz hautatzeraino, badaezpada fidatzeko modukoa ez den lagunaren batek elkarrekin ikusiko dituen kezkatuta.

Neurri batean, Kati gauza bera gertatzen zailo. Neska ez da inguruko jendearen aurreiritzien beldur, baina ondo daki Eñaut berak gustuko dituen zenbait "zulotarako" militantegia dela. Hala ere, ez du amore ematen eta mutila bere girora erakartzen saiatzen da, emaitza pozgarri barik baina. *Marinan* Eñautek ikusi duen lehendabiziko gauza "arkakusoz beteriko txakur bat" da, mila bider ikusi arren, inoiz sartzea bururatu ez zailon tabernaren ate zaharraren aurrean etzanda. "Sartu bezain laster, iluntasuna, kea, larruzko txupak, praka estuak, gandar gorri arteza, kateak eta giltzarrapoak. Iluntasuna, kea, musika punk ozena. Iluntasuna, kea, arropa beltza" (61. or.)

1. Txomin Barullo taberna. Barrenkale 40.
2. Herriko taberna. Erronda Kalea 22.

3. irudia. Eñauten espazioa

—pentsatzen du, atmosferaren itomenaz Kat Barrenkalerantz, Alde Zaharreko giro gazte enblematikora, joateko konbentzitzen saiatzen den bitartean. Zaila omen da, nonbait, kirol zapatilak eta militar bota luzeak konbinatzea.

Badago momentu bat gauetz non “kale zaharkituak berpizten diren. Lurrean lorak daude, Bilboko lurrak asfaltozko loraz beteta daude, itzelezko lorategi gris hotza da Bilbo” (86-87. or.). Baina garagardoa eta marra zurien efektua pasatuz gero, kaleak bere iluna berreskuratzen du eta txiza usaina dariola konturatzen da Kat. Etxerako bidean, “errekak inoiz baino beltzago eta zikinago, inoiz baino nahastuago begiratu dio. Harlauzak, autoak, farolak... dena ezkutaketan olgetan lanbro gris baten atzean. Urratsak zuzen egitea kostatzen zaio eta berak badaki. Astiro doa. Zenbatuz doa, erritmoa ez galtzearen, bat, bi hiru...bere pausoak zenbatzen” (105. or.).

4. irudia. Kat eta Eñaut batera egondako lekuak¹⁰

¹⁰ Elkar hurbiltzeko ahaleginak eginez, bakoitza bestearen giroan sartuz doa, nahiz eta bortxatutako egoeratan nabari zaien maiz. Hau dela eta, azkenean Kat edo Eñauten etxean, kasuan kasu, geratzea erabakiko dute.

Katen mugimendu-askatasuna ia-ia Alde Zaharrea hasi eta bukatzen da. Eta logikoa da tabernez jositako lekua hautatu izana, aisialdi amaigabea bizi dela baitirudi. Baina protagonistaren kasuan ez ezik, gainontzeko pertsonaien bizipenak ere eremu finko horretan garatzen dira, espazio-muga hertsia horietatik irten ezinean; zerbaitek bertan "atxilotuko" (ezinbestean erakarriko) balitu bezala jokatzeko dute. Alde Zaharrak babesa eskaintzen dio nortasun ideologiko kolektiboa erakusten duen garaikoa bezalako gazteriari, ezarritako sistemen aurka agertzen dena. Horrela, espazio hiritarraren barneko "azpikomunitate" berezi bat osatzen dute. Pertsonaiek Zazpi Kaleak benetakoa etxea direla sentitzen dute, berezko espazioa dute, handik kanpo eremu ezezaguna zabaltzen da beraien begietara, "bestekotasuna".

Hala ere, Katen etorkizuna zalantza bizian dagoenean, hiriak ordua arte falta duen argi izpi bat aurkitzen du. Eñautetikiko mendekotasuna, maitasuna agertzen da, eta neskek bere munduaren sakonekik behingoz irteteko aukerari eusten dio geratzen zaizkion indar gutxiek. Aspaldian desagertu zen gaueko barren epeltasuna, eta horren lekua hoztasunak hartu zuen. "Inoiz baino hotzago sentitzen zuen dena, barrutik eta kanpoko guztiarekiko lotura hauskorrekin" (11. or.). Errealitatetik urrunduz doa, gradualki. Oraindik, mutilaren bila asfaltozko zorua zapaltzen duenean, ingurune kaletarrean bakarrik bueltaka, galduta sentitzen du bere burua, hiriak zeharo nahasita utziko balu bezala. Baina pixkanaka-pixkanaka leku ezberdin batean sendo finkatuko denaren itxaropena nagusitzen zaio erraieran. Eñautetikiko harremanak mundu zuri berri batera eramango du, Iturribide kalearen hasiera zulotik gertu badago ere, arriskutik kanpo mantentzen delako.

Katek aipatutako eremutik kanpo mugitzeko aukera duen aldi bakanetan, esanguratsua da goi-mailako pertsonekin harremanetan egotean agertzen duen deserosotasun urduria, espazioa bere kontrolatik (ezagutzatik) at sentitzen delako. Baina kontuan izan behar da ere bere ingurutik kanpo irteten denean delitu larria burutzeko delako. Adibidez, hiri-erdialdera mugitzen da Zuetxe eta Yves Rocherren lapurretak egiteko, Santutxun botika bat hustu egiten du... Okerreza joz, istorioan, paradoxikoki, oso gaitetik baino ukitzen ez den Katen "Iana"-ren asuntua dago. Zorrotzaurren erosten du ezinbestekoa egingo zaion pistola: "Dena ilun. Zorrotzaurreko moilan barrera

5. irudia. Katen eremutik kanpoko mugimenduak

sartu nintzen. Inor ere ez. Graffitiak hormetan. Txakurren zaunkak bizil-bizikiak urrunean. Auzo fantasmagorikoa, beldurgarria, hutsa. Inor ere ez. Bertan arimarik biziko ez balitz bezala, etxeetan ere arimarik ez balego bezala" (133. or.).

Diruaren truke onartzen du enkargua eta, tipoaren datuak eskuan, bere atzetik ibili behar da egun pare batez. Helburua banku garrantzitsu bateko kargu altua da, gizona eta ondo atondua, emazte eta bi seme dituen; baina ez omen zaio axola, *night-club* (putetxe) guztietan soberan ezaguna baita. Gran Viako kafe dotore horietako batean gosalduta ohi du, eguerdian jatetxe garesti batean lankideekin bazkaltzen duelarik. Gero, berandutu ezean, Campo Volantineko etxera bere Audi delgarrian itzultzen da. Hau da Katen lehenengo tiroa, baina liburuan ez da amaiera hori azaltzen.

Edonola ere, Katek hasierako kontaktuan diruaren bila badao ere, laster bere barnean justua ez deritzon egoera sinbolizatzen duen dirudunarekiko gorrotoa garatzen du. Hurrengo aldia errazagoa gertatzen zaio, eta hemen bai erakusten dela helmuga: hilketa burutu ondoren gorpua Barakaldoko ur biltegietan uzten du. Beraz, "ibilaldi" hauetan guztietan argi markatzen da bere auzoa eta leku urrutiagoen arteko tartea, azken finean pertsonaien bizimodu-maila kontrajarrietan gauzatzen dena.

Benetako erosotasuna, batez ere, Eñautekin ohean aurkitzen du. Haren ondoan denbora azkar pasatzen zaio. Konturatzen denera-

ko, udaberria heldu da eta honekin batera, hiriaren ikuspegi berria dastatzen du. Antzinako mundu ilunak koloreari bidea irekitzen dio. Baina oreka zalantzatiak behin-betiko desagertu barik jarraitzen du; horrexegatik landarik, zelairik, larrerik, berderik ez da heltzen hirira. Gaua epel sentitzen badu ere, Bilbon betiereko zirimiria ari du. Pertsonaien arimak gordetzen dituen itsasadarrak zurrumbilo marroixka nahastuetan korapiloak lotu eta deslotuko ditu itsasorantz. Euriak behar baino lehenago gautu du zerua, bion arteko harremanaren porrotaren seinaleztat interpreta daitekeena. Laburki esanda, Eñaut bere albotik joaten da, beste hiri batera alde egiteko... eta Katek bere buruaz beste egiten du, pistolaren gakoari eraginez aurkitzen du irtenbidea, bere etxeko komunean. Berriz ere *Ehun metroren oihartzuna* dator kio irakurleari burura: "Hilda zaude. Jadanik". Hitz lehor zorrotzak. Bere neurrira egindako amaiera gordina, dudarik gabe.

Baina atzera begira, Eñaut eta Kat hain ezberdinak al dira benean "Hiriak noraino eragiten die" Hipotesi gisa aurkez daitekeen arren, nahiko erlazio zuzena dago hiri-egitura eta pertsonaia hauen bizipenen artean. Jada aztertu izan denez, Katen eremua Alde Zaharreko zulo ilunenak diren bitartean, Eñaut kale bereko taberna ezagunenetan zehar erosotasun osoz mugitzen da. Saillkapen-irizpide honen arabera uler daitezke neskaren jokabide bazterrak eta sentipen gordinak; baita mutilaren gustu eta jarrera arruntagoak (ohikoagoak) ere. Arrazoi beragatik Eñauten etxea, esan bezala, Iturribide kalearen hasieran kokatzen da, alde zaharraren atean, Kat Erriberan, dekadentziaren erdigunean bizi delarik. Beraz, gizarte-mallei so, Kat Eñaut baino pixka bat beherago legoke ziurrenik.

Aitzitik, ezustean, kontura daiteke irakurlea aspektu batzuetan behintzat ez direla hain ezberdinak. Biok etsipen eta gorrotoz gainera daude. Bizirauteko modua konpartitzen dute, asmoak eta helburuak bat ez badatoz ere: arma bana eskuan dutelarik bukatzen da eleberria. Zoriontasun barik, bizitzera kondenaturik ageri dira. Hor-taz, Eñaut, zinezko izaera ezkutatzen salatzen bada ere, itxurakeriatan ibiliz beti, sozialki Katekin parekatzen da azken momentuan. Eta ezberdintasunak ukatu barik, banatzen dituen hiriaren argazki berak oraingo kointzidentziak argi ditzake agian. Azken finean, Erribera eta Iturribide nahiko hurbil daude, Zazpi kale nahaskor tartean aurkitzen diren arren.

★ Katen etxea. Erribera Kalea 11, 1.ezkerra.

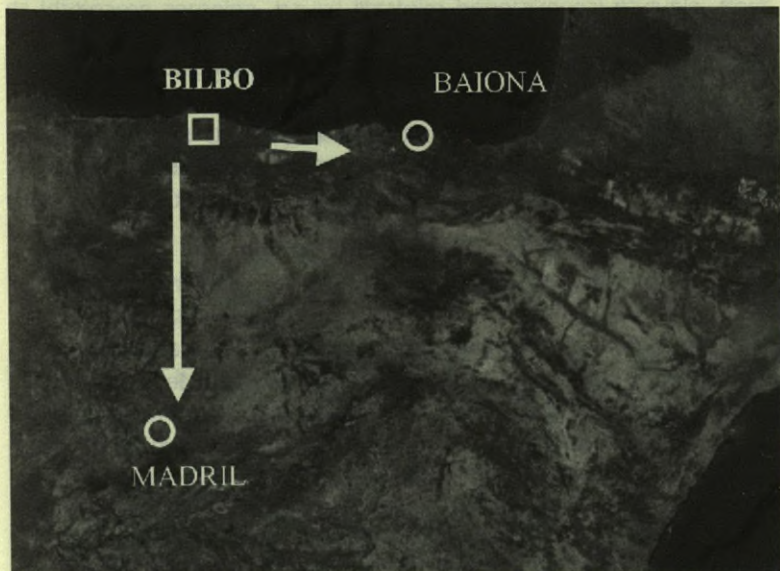
★ Enauten etxea. Iturbide Kalea.

6. Irudia. Pertsonaien etxebizitzien kokapena

Horrela, ezaugarri sozial ezberdinetako bi eremu ezberdin baino gehiago, hemen dagoena eremu bakarra da, non protagonistaren bizitzan bi etapa kontrajartzen diren: egonkortasuna desorekaren aurrean. Nahiz eta itxuraz bi munduetakoak balira bezala funtzionatu nahi izan duten denbora osoan, hiriak salatu egin ditu, pertsonaien arteko lotura agerian utziz. Lotura hau, nola ez, mendekotasunean oinarritzen da, hiriarekiko mendekotasunean hain zuzen, Bilborekiko mendekotasuna da.

Azalpen hau tinkotzen duten pasarte ugari aurki daitezke narrazioaren barnean. Esaterako, Eñaut ekintza bat burutzen ari denean Madrilan, arrotz sentitzen da, Bilbora itzultzeko gogo izugarria dauka, hango estampa euritsua arraro samarra egiten zaio: "Euria ari zuen. Euri gogorra, Bilbon egiten duena ez bezalakoa. Bilbo berezia da

euria egiten duenean, erreka gainean jausten denean, Alde Zaharreko kale zaharkituen gainean jausten denean, leun-leun baina eten-gabe. Ez, hori ez bezalako euri jasa zen(...) Ordu batzuk pasa eta Bilbon egongo zen berriro. Aurrera. Etxera heldu arte. Bilbora heldu arte. Azkenean Botxoak agurtu zituen. Ateri zegoen" (113-114. or.).

7. irudia. Eñauten hiritik kanpoko mugimenduak

Inolako zalantza barik, Katek, La Najako geltokira heltzear dagoe-la, treneko leihatilaren bestaldeko paisaiaz egiten duen interpretazioa da hiria eta pertsonaiaren arteko adostasunaren erakusgarririk one-na. Gainera, pasarte garrantzitsua da hurrengoa, istorioaren mamia bertan itxuratzen baita: "Marea behera ezker aldean. Treneko lehatilan kedarra itsatsi da. Herri hau definitzen duten bi hitz aiposenak: ugerra eta kedarra, besterik ez da jaio eta bizl naizen herria. Baina gustukoa dut. Harrigarria da, baina hau guztia gustukoa dut. Edertasun kanonikoa ez da niretzat sortua, edertasunean ezin da ezer ederrik bilatu, edertasunak berak bilatzen gaitu eta nik ez dut gus-

tuko bilatua izatea. Edertasun artean gure ikusmena ez da urrunago joaten saliatzen, dena daukagu eskura. Uger artean edertasun izpiak aurkitu behar ditugu, geure kabuz, ezinbestez, bizi ahal izateko, bizirik gaudela sentitzeko. Kedar artean trebe izan beharra dago atzean ezkatuz diren gauza txiki eta miresgarri guztiak ikusi ahal izateko” (116. or.).

Bilbo da Eñaut eta Katen etxea. Nahiz eta beste leku batzuetara ihes egin, hiriak beti erakartzen ditu, behin eta berriz itzultzera behar-tuz. Eñaut eta Katen arteko lotura Bilboko Alde Zaharra da. Haien harreman sentimentala espazioaren gainean hain era irristakorrean eraikia dago non Eñaut, Balonara joatean, ordura arteko oreka ahula apurtzen duen. Jakin barik, Kat suizidiora bultzatzen du ezinbestean.

Auzoak. Urtzi Urrutikoetxea

Liburuaren azala nahiko esanguratsua ez balitz jada, eskaintzan egileak berak argi uzten du hau Bilboko eleberria dela, hiria maite duten guztientzako pentsatua; bilbotar batek bilbotarrantzat egina. Liburuak 24 orduko ibilbidea da, auzoz auzo saltoka daramana irakur-lea. Lekuen artean ez dago inongo jarraipen espazialik, bai ordea denboraren antolakuntza artifizialari dagokionez. Eta fikzio horretan, hain zuzen, egileak nahita txertaturiko gertaera sasi-historikoak aurkitzen dira. Hau guztia dela eta, Bilboren ikuspegi eredugarri, tipiko, neutralaren eta errealtate zatikatu, murriztu eta subjektiboaren arteko lehia sutua nabaritzen da testu osoan zehar. Edonola izanda ere, azterketa egin eta gero ondorioztatu ahal izango da egunerokotasunaren irudia erabat naturala den ala, aitzitik, estereotipoek era-gindakoa.

Beraz, esan bezala, liburuak auzoz auzoko ibilbidea da. Pertsonaia arruntak ageri dira bertan, ohiko ekintzak burutzen. Errealismo mota hau 90. hamarkadan gogor finkatu zen euskal literaturan eta azken urtetan behera egin ez duen joera bihurtu da. Honen adibide lirerateko Aingeru Epaltzaren “Trek” ipuina edo Jon Arretxeren astegun fama-tuak (*Ostegunak, Ostiralak...*) bi aipatzearen. Ikusmolde errealista honetan ez du irakurleak sakontasunik aurkituko, ez pertsonaien psikologia aldetik, ezta gertaeren mailan ere.

Bide literarioan paisaia hiritarra irudikatzearen zerbitzura jarritako pertsonaiek ez dute inolako zama argumental pisutsurik eraman behar bizkar gainean, haien agerpena kasuala baino ez delako. Espazioaren laguntzailatzat ulertu behar dira, hiriak luzatzen dien izaeraz aparte, nortasun independenterik garatu ezin dutenak. Inguruak definitzen ditu. Bilboren deskribapen ahalik eta zabalena azkar gauzatzea da idazlearen zeregina, hauxe litzateke benetako gai nagusia. Post-modernotzat har daitekeen teknika honek, baina, arrisku handikoa da, zenbaiten iritziz obra zapuztua baita, ikuspegi globala emateko aitzakiaz, azala zeharkatu barik bertan gelditzen dena. Goazen orain, hurrenez hurren, Urtzi Urrutikoetxearen testuaren gaineko azterketa egitera. Ea egia den eta Bilbo hiri bizidun honi arima antzematen diogun!

Irakurtzen hasi bezain laster, euskal errealismoaren ezaugarri funtsezkoa den izaera militantea iradokitzen da. Errepideak muturreko bi sentsazio bananduko (eta aldi berean elkartuko) balitu bezala, kotxea gero eta gehiago urrunduz doa gartzelatik, Bilborako norabidea harturik. Itzulerako ibilbideak euskal gau-pasaia normaltasunari begira ezinegona lasaitzeko parada ematen du. Atsegina da, Laudiotik aurrera, A-8 autopistatik Mercabilbaorantz abiatu ohi diren ortuariz edo arrainez beteriko kamioiak imajinatzea. "Etxera heltzeaz, Espainiako oroitzapenak urrun gelditu dira" (13. or.). Egunsentiarekin batera, "azkenean auzoko kale estuetan sartu dira" (14.or.). Norabide bakarreko kaleak bizitzan ibilera zuzena hautatuko duten seguritatea eskaintzen omen die beti hiritarrei.

Begoñako basilikak, bere aldetik, dagokion babes-funtzioa betetzen du, nahiz eta gaur mezatara doazenen artean atzoko militante klandestinoren bat ezkuta daitekeen. Baina hau inoiz gutxi nabarmentzen da hiri handietan, leku jendetsuek ezin hobeto gordetzen baitute hiritarren inpersonaltasuna, ezezagunen mundua da berez. Honek, aldiz, arreta berezia merezi du, hipokresiaren menpe erortzeko arriskua bistan dagoelako, euskaraz jakin arren Bilbon erabiltzera ausartzen ez den gehiengoaren kasuan gerta bezala.

Eduardo Herreroren eskutik gizarte-mailen marrazkia osatzen hasten da eleberria. Pertsonaia hau lralan bizi da, Bilboko langile-auzo garrantzitsua dena eta, egia esan, azpiegitura aldetik denbora gutxira arte nahiko eskas zebilena. Langabeziaren saria amaituta, ikas-

leentzako baino balio ez duten lan kaxkar horietako bat onartzera bultzatu behar izan du bere burua. Labe Garaien sasoko gorespen eta ospea desagertu egin dira jada. Diru zaku irrigarria irabaztera doalarik, lankideen bizitzek gogoratzen da, horrek bere kalte-sentipena areagotzea badakarkio ere.

Gehienak Eduardoren pareko egoeran daude: Jose Miguelen aurrejubilazioa, Rafaren negozioen porrota eta emaztearekiko banantzea, Gerardoren taberna aspaldian itxia... belaunaldi bateko beherakadaren deskribapena dirudi. "Gurutzeta inguruan bizi zen Enrique, makinak atzamarrak zanpatu zizkiona" (15. or.). Paulino, ordea, bizitzak hobeto tratatu zuen. Barakaldoko eraikuntza-enpresa batean sartu zen etxebizitzaren negozioak oparotasun ekonomikoa zekarrenean. Ordutik Algorta edo Sopelako toki dotoreren batean bizi da. Horrela, lanera kotxez egindako ibilbidea (Irala-San Adrian-Zorrotza-Gurutzeta-Barakaldo-Sestao) pentsamenduak garai zoriontsuetatik orainaldiko gainbeherara egindako bidai tristea bihurtu da.

7. irudia. Eñauten hiritik kanpoko mugimenduak

Goi-mailako biztanleak bizitzeko guneak.

Langile-auzoak; erdi-mailako pertsonen osatutako herriak.

8. irudia. Bilbo Handia

Hurrengo Mantxako emakume etorkin baten istorioa da. 60ko hamarkadan milaka pertsonen bizi izan zuten antzera, Toñik Bolueta eta Etxebarriko lantegien inguruan aurkitu du bere bizimodua, ez lantegian bertan, hurbileko kafetegian baino. Hiriko aukera eta modernotasunagatik harrapatuta, jatorrizko lautada urrun halekiko loturak erabat hautsi ditu. Ez zaio gehiegi kostatu iragan txiroaren aztar-nak bere pentsamendutik baztertzea.

Duela urte batzuk Toñi sorterrira itzuli zen, udako oporrak pasatzera. Han Manuel ezagutu zuen eta maitasun horrek paisaiarekin adiskidetzera lortu zuen. Mutikoarengan denak ziren abantailak, euskal lurretan aurki zezakeenarekin konparatuz gero. "Iparralde euri-suan gutxitan ikusi zuen irudimena eta argitasuna zerion Manuelli Mantxako lautada beroetan (...) Maite zuen Manuelekin egotea, izaera basa haren naturaltasuna. Bilboko estuasunak ahaztuz, musuka irents zezan utzi zion gauz gari sailetan..." (19. or.). Baina ez uste emakumeak hiriko ondasun apurrak puztuta herritar arloteel aurpegi-ratzeari uko egin zionik zoriontasun-momentu honengatik.

Oporrak bukatu zirenean, Toñik harremana jarraitzeko itxaropen barik jada, ezusteko ederra hartu zuen Manuelek soldadutza Gasteizen egingo zuela jakitean. Hortik aurrera Errekaldeko egoitzatik Boluetarainoko bidai luzeak elkarrekin egoteko zailtasunen sinbolo bihurtu ziren. Baina azkenean, Manuel adreilu gorriko tximinia zuen lantegian lanean hasi eta berehala, ezkondu egin ziren.

Manuelek herrira itzuli nahi duela aitortu eta Toñik horretarako garaia dela onartu du, senarrarekin zorretan sentitzen delako egiten badu ere. Faltan botako ditu "asfaltoak ia kutsatu gabeko mantxatarra zurigorrien tradizioa horren sutsuki defendatzen entzutea. Santa Anak alienatu, San Mamesek integratu. Begoña eta Bizkaiko beste etorkin haiekin ikasi zituen (euskarazko) berba bakarrak..." (22. or.). Azken batean, zailegia gerta liteke jatorriak zehazten duen bizimoduarekin erabat apurtzea; baita mingarria ere zoriontasuna zein zoritxarra ekarri dizun hiria betirako uztea.

Hausnarketa-tarte honen ondoren, testuak bira azkar bati eusten dio. Hiriaren eguneroko erritmo estresagarria helburu. Pasarte konzentratua da, datu ugari emateaz gain, lerro artean informazio dezente ezkututzen duten horietakoa. Garraioidea toperaino beteta doa, dohaineko egunkariak irakurtzen ari den jendez gainezka. Beroa ikaragarria da. Datorkion lanegun gogalkarrian pentsatzeko astirik ez dago. "Hiri txikia da hau, laburrak dira metro bidaiak" (24. or.). Behar bezala atontzeko ere denbora nahikoa ez du izan, zer esanik ez gosalduta barik helduko dela. Bost minutu eskas izango ditu lanean guztia nola edo hala konpontzeko. Atari, korridore luze eta igogailudun enpresa modernoa da, baina badaki nagusia eskola zaharrekoa izateak ez diola aste osoan lasaitzeko aukerarik eskainiko. Hauxe litzateke Bilbo adeitsuaren barne-ikuspegia.

Txanponaren bestaldean, turismora zabaldutako hiri polita nagusitzen da. Txangoak antolatzen dira itsasoz heldutako atzerritar taldeentzat. Portugaleteko Andra Mari eliza erakusten zaie, Zubi Esekia-
ren historia laburki azaldu, Churrucaren monumentu paretik Abrarantz argazki batzuk ateratzen dituzte eta, alferrik gelditu barik, minibus Areetako eta Neguriko jauregien artean igarotzen da. Bilborako bidean "Ibaizabalez beste aldeko burdinazko paisaia dekadentearen" (26. or.) inpresioa leuntzen saiatuko da gida, momentu batez hondakinen artetik iraganeko handitasunak berpiztuz. Nahiz eta turista bat

baino gehiago astun jarri galdera zein eskaerekin, gidak "irribarre egingo die, irakatsi dioten gisan: atsegin" (27. or.). Ondo portatzen badira, aldiz, umore onez egonez gero, *bilbainada* batzuk entzun ahal izango dituzte. Noizbehinka Lutxanako alde biak hiritarrek bezain itsusi sumatuko dituzte ezinbestean; turismoa, berriztapen barik, babesgabe geratzen baita zenbaitetan, gutxitan hala ere.

Bizilagunek jarrera bitxia hartzen dute hiria berregituraketak utzitako hutsune hauen aurrean, tristezia eta nostalgjaren artean mugituz. "Bilboko metro berria hiritik irten eta Bilbo Handia deitzen dioten herrietatik dabilenean erreka ertzetik, gehienek paisaia negargarria, kutsadura eta anabasa baino ez dituzte ikusten itsasontzi, unziola, enpresa kimiko eta industria ohien orubeetan. Erromantikoeak, nostalgikoeak eta komunistek zirrara berezia sentitzen dute irudi horren aurrean. Ez dakite argi zer egin mola, kanal, garabi, tximinia eta bestelako aurriekin, baina borroka partikularrari eusteko arrazoi bat gehiago ematen diete aldioro" (82. or.). Aurrien artean, modu aiposean begiztatuz gero, dekadentziak gordetzen duen balio estetikoa deskubritu daiteke. Hori ez bada, etsipen-sentimenduak gora egiten du hiritarrak birmoldaketak ezabatutakoa gogoratzean. "Orain nekez ikusiko du Deustuan zein Otxarkoaga gainean txakolinik, eta Egirletara doan autobia lerro finetik baserria kokatzen saiatu da" (84. or.). Esfortzu guztiak alferrik baina. Batzuk hondamendi bihurtu zutena aparatasuren bilakatzeko garaia omen da hau.

9. irudia. Bilbotik kanpoko ibilbide

Hiriko oroimenak, Pedro Aretxagari gertatzen zaion bezala, erdi ahaztuak dauzka jada La Iberia eta Navaleko txokoak ere. Gizona gelditu egin da "sasoi gogorretako aurrien parean: txatarrazko mendiak, kristal hautsizko lantegiak, gasbide agortuak, mineralen garraio-ko hodi uherrak, eta inoiz jausi behar ez ziren hormak borroka galduen pintadekin (...) Lutxanatik aurrera, Nieves herdoila ageri da Erandioko aldean hondartuta" (56. or.). Langileen "borroka galdu" horiek goratzeko barne-deia sentitu ezean, eremu industrial gorena izandakoaren arima ezin hobeto irudikatzen duen hitza "herdoila" da, inongo duda barik.

Turista taldearekin jarraituz, ezingo dira haien herrialdera bueltatu Arriaga antzerkia eta Zazpi kaleak ibili baino lehen, are gutxiago Guggenheim museoan argazki-pelikula oso bat bota barik. Gero, lilura birrintzeak kalte ekonomikoa dakarrelako, sermoi aspergarria ahoskatuko du gida sufrituak: "Frank Gehry arkitektoaren lanak hiriaren biziberritzea sinbolizatzen du, eta desindustrializazioak ekarritako etsipenaren aurrean garaipena. Ibaiari lepoa emanda bizi zen hiriak itsasadarra berreskuratu zuen eta Guggenheim titaniozkoak ezin hobeto erakusten du ziutatearen eta errekaeren arteko batasun hori".

Azalpena gutxi gorabehera gida guztien ahotan berdintsua bada ere, fokalizazio kontuak direla eta beti entzun daitezke bertsio paraleloak: "Fenix hegaziaren moduan sortzen den txoria ei da Bilbo: *Franco osteko lehen urte alaien ostean etsipenak hartu zuen hiria:*

1. Guggenheim Museoa
2. Arriaga Antzokia
3. Zazpi kaleak

10. irudia. Bilboko espazio turistiko nagusiak

terrorismoaren urterik gogorrenak eta enpresa indartsuenen porrotak langabezia, miseria eta heroinaren urterik ankerrenekin bat egin zuten. Museo honek 1997an XXI. mendera katapultatu gintuen" (29. or.). Azken hitzetan ikusten denez, gida batzuek, ez Lorena deitzen den kapituluko protagonistaren kasuan, egia ez itxuratzearen alde kokatzen dira, bere zerbitzua antzerkiaz harago doala sentitzen omen dutelako. Edonola ere, Lorenak museoan gora eta behera utzi du artaldea.

Bisita amaitzeaz dagoela, Santurtziko portuan sardinak jatera animatuko ditu, baina daitekeena da ferryan ostendu beharko dituzten tabako-kartoiak erosteko portu ondoko estankoetan sartzea nahiago izatea. Horrela ere, berdin-berdin lagunduko diote kontsumoari esker mantentzen den hiri honi. Turismoa, istorioak aldarrikatzen duen ikuspuntu ironikotik behintzat, diru-kopuru handia baino ez da. Be-deinka dezagun kultura hiriarentzat (hiritarrentzat ote?) ongizatea dakarren bitartean!

Zoritxarrez, askotan ironiak urrunegi jotzen du eta hiriaren irudi txukuna sustatzeko, paradoxikoki, udal-egitasmoek zenbait espazio kultural desagertzerara behartzen dituzte. Esaterako, liburuan atea betirako itxen dituen aitzerkia alpatzen da. Eta gauza bera gertatu da, hain zuzen, egileak salatu nahi izan duen Santutxuko "Sorgintxulo" gaztetxeko desalojoaren kasuan. Testuan gogoratzen denez, Karmeloko eliza ukitzen duen aldameneko lokalak hilabete asko iraun zuen desalojoaren mehatxupear. Denbora berean, hauteskunde-garai susmagarrian, gazteak indarkeriaz irtenaraztea lortu bitartean, metro-irteeratik gorako eskailera mekanikoak inauguratu ziren. Auzoa dotoretzeko aitzakiaren atzean ezkutaturik, horrelako ekintzen kointzidentziak interes politiko hutsa ez ote den galdetzeko bidea ematen du. Azken finean, zalantzan jartzeko modukoak dira, hiri-alaketak burutu arren, hiritarrengan nagusiki desabantailak dakartzaten erabaki ofizialak.

Gertu, Txurdinaga espresio-gune gisa aldarrikatzen da. Inguruko gazteriak gauetako lasaitasun isila aprobetxatzen du kezkatzen dituen arazoak "feminismoa, etxebizitza, politika" hormetan islatzeko, Santutxu jada soberan pintatua baitago (garai bateko kontuak dira hauek, azkenaldi honetan soberan baretu dira gauzak).

Orain arte argi geratu dena da Bilboko makineria ekonomikoak zerbitzuetan oinarritutako estrategia jarraitzen duela, batez ere kanpotarrei zuzendutakoa. Hortaz, hirira datozen bisitarien eta hauen esanetara dauden bilbotar langileen maila soziala ibiltzen dituzten lekuen arabera definitzen da (ikusteke dago istorio literario hau errealitatera heda daitekeen). Loiuko aireportuan Madrilgo bidaiari "sibarita" igotzen da. Taxilariarentzat bezero bakarreko gaua izango da. Lehendabizi, exekutibo trajedunak euskal afari tipikoa dastatzea bilatzen du, Colon de Larreategi kaleko jatetxe dotore batean. Taxila-

Salve zubitik taxia Bilbo erdialdera heltzen da. Ibilbidearen hasiera.

—**Bezeroak, hurrenez hurren, ibilitako lekuak:**

1. Colón de Larreategi kaleko euskal jatetxea.
2. Pub Otxoa. Heros kalea, 9.
3. Palanca putetxea. Gorteak Kalea 29-31.

—**Taxilariari egokitutako lekuak:**

4. Jado plazako txinatar jatetxea.

11. irudia. Gaueko ibilbidea Bilbo erdialdetik

riak, itxaron bitartean, Jado plazako txinatar jatetxean erositako tailariak kotxean jaten ditu, aluminio paperezko ontzian. Ageriko ezberdintasun sozio-ekonomikoak aparte utzita, bitxia da, baita arrunta ere, tradizioa eta diruaren arteko trukea; ez dirudi oso kontzepzio erromantikoa. Bilboren enkantua, Madrilen giro arriskutsuarekin konparaturik beti ere, ordu txikitan kaleek oinezkoei eskaintzen dioten lasaitasun eta seguritatean datza.

Gaua aurrera doa eta, sabela bete ondoren, Bilbo erdialdeko martxa-ibilbidea hasten da; lehenengo geralekua: *Pub Otxoa*, La Otxoa pertsonaia mitikoaren eszenatoki garestia. Jaia bukatzeko lekuaren hautaketa da, ezustean, Bilboko zerbitzu-eskaintza tipikotik at geratzen dena. Negozio-gizonak *Palancara* eramateko eskatzen dio taxilariari, bertan antzeman daitezkeen prostituzio-eginkizunaren ezaugarri aparteko batzuk direla eta zeharo liluraturik.

Hau egia bada, prostitutek turismoa erakartzeko gaitasun sendoa erakutsiz gero, Cortes kalea hiriko gau-eskaintza ofizialean sartzea ez litzateke batere ideia txarra. Bilbotar peto-petoek ziur aski nekez onartuko lukete ondokoa, baina istorioak zalantzarako lekua uzten du: "Palanca"¹¹ diskrezioagatik aipatzen ez den eremu turistikoz ezkutua ote" Testuak berak paradoxa bultzatzen du, bilbotar zintzoen lotsarako arrazoia dela aitortzen duenean.

Hiriaren beste alderdi bat lantzeko momentua heldu da. Bilbon arraza anitz elkar bizi diren erdi-mailako auzo masifikatuen zenbait adibide daude; hau litzateke, besteak beste, Otxarkoaga edo San Frantziskoren kasua. Liburua oso teknika aproposaz balliatzen da, autobusaren leihotik begiratzearen estrategiak kutsu objektiboa ematen baitio deskribapenari. Bilbo "aberatsa" utzi eta auzo periferiko apalago batera, Otxarkoagara, heltzen da protagonista. Kontuan hartzekoa da mutila unibertsitatek bere etxera doala, hau da, bere irteera eta helmuga espazio kulturalik gabeko gunea da. Baina espazio fisikoren faltan izateak ez du esan nahi erreferente kulturalik ez dagoenik; ijitoen tradizio sustraituak horren erakusgarri garbia dira.

11 Kasu honetan, "Palanca" izenak ez dio lokalari erreferentzia egiten, Bilboko zonalde konkretu bati baizik. Izan ere, aspaldidanik dator bilbotarrok Cortes kaleari horrela deitzeko ohitura.

Haritz auzoan hazi egin da, "klase ertainean ondo txertatua "ertainaren ertainean, gorantz begiratu ezinik..." (42. or.). Nahiz eta Ijito artean ibili egunero, "ikastola, familia, lagunuen ingurutik hain urruna zen musika (flamenko) hura ezagutzen ez denaren aurrean izan ohi den beldurrarekin nahasten zitzaion, musika bezain asago zirenez hura kantatzen zuten jendeak. Sentimendu kontrajarriak zekarzkiyon horrek guztiak. Etxetik berrehun metro eskasera bizi arren" (45. or.).

Ijitoenganako arrazakeria agerian uzten du istorioak. Maiz hiritarak pentsamendu irekiago baten jabe harro aldarrikatzen badira ere, egiatan itxura diplomatiko hau aurreiritziak ezkutuan mantentzeko saiaketa baino ez da. Aldi batetik, Bilbon giza-harreman aske anitz ematen dira baina, bestetik, egoera moralak asko zailtzen du jatorri ezberdineko etorkinen integrazio-prozesua. Hurrengo Abandoibarrako aldamlloan ari diren bi moldaviarren arteko elkarrizketa-zatia da, non Sergeik Bilboko neska batekin ez egoteko arrazoiak aurkezten dizkion Valery lagunari:

"Artean ez zuen (jatorrizko) hiriaz berri askorik. Lana, etxea, aurreztea, paper kontuak begiratzea eta horretara mugatzen zitzaion eguna. Inoiz sorterriko ontziren bat heltzen zenean Nataliak (moldaviarretako baten emazteak) bidalitakoak afaltzen zituzten, edo pattar bereziren batekin jai txikia egiten.

- Ohitura ezezaguneko lurralde arrotzean gaudek, eta hire emakume hori, Itziar, nazionalisten artekoa duk.
- Guk ez ditiagu politika kontu horiek ondo ulertzen, eta gutxiago nazionalista baina gero erdi komunista diren horienak.
(...)
- Zer esan behar du (jendeak) elkar maite badugu" (Valeryk erantzun)
- Eta gero, hemen gelditu behar duzue?

Sustraiel buruz erantzun ziona une hartan askorik ez adituagatik, egunek eta hilabeteek Sergeiren baitan ere egin dute bidea. Natalia-gaz berba egiten duenean, diru apur bat gehiago bildutakoan bilduko direla diotso; baina nabari du joan-etorriko bidaiak ez direla existitzen. Europa zabala, Kieven hasi eta Wroclaw, Dresden, Frankfurt eta Parisen barna, azkenean hego-mendebaldeko bazter honetaraino, barne-

bidaia ere bihurtu zaio, atzean utzitakoaren eta aurrez aurre jotzen duten erreallitateen arteko gatazka.

— Itziar ez zagok hemendik alde egiteko, ulertu egiok. Deserrotu batekin nahikoa diagu. Hau bere lurra duk, eta nik nirea galdu ostean ametsetan ere topatzen ez nuena lor zezakeat: beste etxe bat!

(...)

Lekuz kanpo eta lekutu behar ote duen jakin ez. Batetik irten eta erreallitate haren trenbidearen erdian jarrita, lokomotorak nondik datozen asmatu ezinik dabil Sergei. Herri lasaia da, albisteak albiste. Gainera emazte bizkorra dauka, ikasiko du hizkuntza, behar izanez gero. *Ze demontre, agian gustatu ere egingo zaio* egin dio bere buruari iruzur, txokotik lanerako irten denean” (67-71. or.).

Arrotz-sentipena nabarmen areagotu daiteke, erlijio musulmana duten etorkinei gertatzen zaien bezala. Gauza ezaguna da gosearekin datorrela herrimina. Baina bizipen pertsonaletan sakonduz, herrimina Bilborekiko etsipena bilakatzen da Ramadan bezalako jai garrantzitsuak hurbiltzen denean eta bere herrikideek ikasitako portaera kontsumista, inongo neurri barik, harro aldarrikatzen dutela ikustean. Muturreko bi munduen arteko trukaketa kulturalaren ideala behin-betiko zapuzten da ohiturak galtzear sentitzen dituztenengan, hiriko nahasteak irentsita. Hortaz, ondoko hitzak ulergarriak dira: “Ez nago ospakizunetarako. Herri hotz, euritsu eta fedegabe honetan Ramadana oso desberdina da. Pisu-kideak dira familiako ohiko jaitik hurbilen daukadana. Hemengo etxeko izpiritualitatea, ordea, hutsaren hurrena” kaleko begirada eta susmoak baino hobeak dira, behinik behin. Balantzaka igartzen ditut sinesmen errotenak. Barauak ez dakarkit betiko barne bakerik. Dirua da ia dena hemen” (93. or.).

Istorio guzti hauek hiriak bizilagunengan erakusten duen axolagabekeria salatzen dute. Sistemak, gizarteari jarraituz, kolektibo zehatz batzuei dagozkion eskubideak lapurtzen dizkio. Horrela, gizartearen mesprezuaren laguntzaz, *gizakin* bazterrak sortzen dira edonon. Eta honen erakusgarri har daiteke Zabalburu, Erribera, Bilbo Zaharra edo San Frantzisko auzoan gertatzen den prostituta eta jonkien pilaketa. Sustraitu gabeko jendez beterik daude kaleak. Etorkinen begirada sentigabearen argitan, adibidez, hiriak, edozein izen hartzen dutelarik, denak berdinak dira, heldu eta ihes egitean auto-

busetik ikusten dituzten autobideetako farolak leku guztietan berdintsuak diren bezalaxe.

Eta ibilbidea amaitzeko, testuak San Frantzisko tipikora joko du azken batez. Badaezpada ere, merezi du gogoratzea zeintzuk diren auzoko merituak, bizpahirutan labur daitezkeenak: droga, sexua eta alkoholarekin lotutako giroa. Egitura familiarrik gabeko gazteentzako leku aproposa dirudi. "Herri xebererik bada, gurea hori, ostia. Ez zen hain zaila baxu hegan egitea, inoren atentziorik piztu barik" (137. or.). Arazoa da putzu honek etsipenak jotako gazte galduak biltzen dituela, etorkizun duina eskaini barik. Heriotzak momentu oro zelatzen du bertakoen bizitza, baina beldurrik ez da sumatzen; zerbait sentitzekotan, bakea litzateke, inork inoiz gehiago ez izorratzearen desira. Hemen bukatzen dutenak jada ase ez dituen bizi-esperientziaz nazkaturik heltzen dira. Hortaz, horrelako iritziak garatzen dituzte bere buruez: "Zeregin gutxi eta etorkizun gutxiago (...) Geroz eta txarrago, motel. Bizi-bizia izateko ez nintzen sortu baina beti jakin izan dut tenorean erretirutzen. Orain, berriz, ezin antzeman jokoz kanpo nagoela, hau ez dela nire lekua. Zein da baina nire lekua..." (138. or.).

Neska berezi batek alde egiten dionean, mutilaren itxaropen ñimiñoak harekin batera desagertzen dira. Mesedeetako zubirantz doala, kalean behera, mutilak, geldi-geldi, begiradarekin jarraitzen du, bestea hiriko iluntasunean galdu arte. "Hortxe dago ibaia, zabal, heriotza bezain hotz" (145. or.). Ura da hiriaren barne-munduak, eta biztanleak, banatzen dituen indar naturala. Berehala taberna-zulora itzultzen da eta, automata gisa, edozein neskaren berotasuna erraz aurkitu du. Eta geratzen zaionari heldu bitartean, neskak belarrira xuxurlatzen dio:

— Eroan nazak hemendik.

Azkenik auzoko sorginkeriarri kale egitea lortzen duenean, mutila Artxanda gainean azaltzen da, *Vespa*k Egirletaranzko norabidea hartuta. Hiriko argiek begirada bahitzen diote. Kutsadurak eragindakako gandu finak, aldiz, ez dio kendu botxoaren bista osoaz bakardadean gozatzeko pribilegioa. Badirudi Bilbo "erreka laztantzen duela itsasorantz. Otxarkoaga, Santutxu, Begoña, hemen; Miribilla, Errekalde, Abando, han. Hor dago hiri langilea, itzartzeaz, eta bestea, lorik egiten ez duena, farola eta argi guztiekin ere ikusiezin" (147. or.). Astiro

bere nortasuna hiltzen ari den hiriak itzultzera behartzen du, ezinbestean, eskaintzen dion babes basatian gorde dadin.

12. irudia. Bilboko auzoak

Ondorioak

Nonbaitetik hastearren, azken eleberriaren azterketaren emaitzak komentatu nahi nituzke. Aurreko atalaren lehenengo lerroetan agertu ditut Urtzi Urrutikoetxearen eleberriak duen helburuaren inguruko zalantzak. Testuak Bilboko ikuspegi zabal/tipikoaren eta zati-katu/subjektiboaren arteko barne-borroka bizi zuelakoan nengoen. Orain, aldiz, egoki deritzot ikuspegi hauet ñabardura dezente gehitzea. Ia ezinezkoa dirudi Bilbo bezalako hiri heterogeneoa literaturan fideltasun osoz islatzeak. Hemen, berriz ere, Bakhtinen teoriarekin aurrez aurre jotzen dugu. Errealismo literarioak sinpletasun adierazgarri bat bilatzen du halabeharrez eta hori da, hain zuzen, *Auzoak*-en azaltzen dena.

Batetik, autoreak hiriko ikuspegi zabala eman nahi izan badu ere, auzo garrantzitsu asko eta asko istoriotik kanpo geratu dira. Esan daiteke ekintza, batez ere, Bilboko langile-auzoetatik igaro dela. Espazioen deskribapenean oinarritzen da behin eta berriro pertsonalek hiriarekiko erakusten dituzten sentrazioak adierazteko. Horrela, Bilbo-

ko "azpimundua" deskubritzen ditu, elkarrekin bizi diren giro ezberdinei bidea emanez.

Bestalde, protagonista zein egoerei dagokienez, tipikoak dira, bai, baina gehiegizko itxurakeria barik. Pertsonaien karakterizazioa gain-gainekoa baino ez denez (jada alpatu dudan espazioarekiko mendekotasuna dela eta), haien pentsamenduak ezagutu ezean, zentzuzko jokabideez baliatzen dira istorioan txertatzeko. Hortaz, egoera tipikoari jokamodu arrunta gehituz gero, pertsonaia arketipoak sortzen dira. Nekez antzeman dezake irakurleak hiri eta pertsonaien arteko lotura bortxaturik, naturaltasuna da nagusi. Egiantza funtsezkoa da errealizatzen hartzea nahi den eleberri batentzat, gure azterketaren eredia barne. Tido honetatik, arketipoak eta egoera tipikoak (gogora dezagun testuak auzoak girotzeko helburuz erabilitako gertakari asko sasi-historikoak direla), biak ari dira berez errealismoaren alde. Ez da nabari zentsura kontzienterik; aitzitik, aurreiritziak, errealitatearen ispilu diren heinean, desestaltzeko ahalegina gailentzen da momentu oro. Esaterako, arrazakeria eta etorkinen zein baztertuen gizarteratze-arazoak liburu honetan behin baino gehiagotan errepikatzen diren gaiak dira.

Antzekoa da, estereotipoen islapenari dagokionez, Sonia Gonzalezen eleberria; ez, aldiz, aurreiritzien kasuan. *Ugerra eta Kedarra* ez da Bilboko ikuspegi globala eman nahi duen liburua. Bilboko eremu adierazgarri bat (tradizioz topikoa ote?) hartu du eta bertan pertsonaia ez-kanonikoak jarri ditu, ekintza asaldagarriak gauzatzen. Pertsonaia hauek, kanonetik at badaude ere, ezin uka arketipo hutsak direnik. Bazter-tipoak dira, *underground* estetika, espazioa gordinarekin egiantzean naturalki lotzen direnak. Aurreiritziaren paperak, eleberri bien arteko konparaketan hasiz gero behintzat, garrantzia handiagokoa dirudi Sonia Gonzalezengan. Pertsonaiek, inguratzen dituen jendearekin harremanetan jartzean, aurreiritziak dituzte oinarri, nahiz eta esplizituki aitortu ez. Hau litzateke giro zehatz horretan usu den mesfidantza azaltzeko modu eraginkorra.

Franco Morettiren metodologia aplikatzeko orduan, ezin da ezkutatatu *Ugerra eta Kedarrak* erraztasun gehiago luzatzen dituela. Batetik, espazioak hedapen murrizta badu ere, maila sozialen ikuspegi zabala eskaintzen da; eta bestetik, maila ezberdinetako pertsonaien arteko elkarrizketa ugariek azterketarako material aberatsa aukeran jartzen

dute. *Auzoak* liburuan arreta nagusia Bilbo, pertsonaien hiri-espe-
 rientziaren bidez, intuitiboki ulertzeari ematen zaio eta honek Moretti-
 ren eginkizunari apropos ekiteko arazoak sortzen ditu. Pertsonaiak
 hiritarren pertzepzioaz baliatzen dira nortasuna era indibidualean ja-
 sotzeko. Haien artean ia interakziorik ez egoteak ez du batere la-
 guntzen Bilbo barneko soziologia ondorioztatzeko saioan jardutera-
 koan. Gainera, esan bezala, eleberriak langile-auzoetan murgiltzeko
 joera erakusten du, erdi-mallan harrapatu, gora edo behera ihes
 egin ezinean kasik. Hala ere, ikusi denez, hari nagusiari alde egin
 dizkioten zertzeladekin alderdi zenbait landu ahal izan ditut norabide
 honetan ere.

Baina *Auzoak* Bilboko gizarte-mailaketaren aurkezpen sakona
 egiten ez duen eleberri bat baino askoz gehiago da; espazioa literatu-
 ran txertatzen duen neurrian, baditu ezaugarri interesgarriak, nabar-
 mentzea merezi dutenak. Adibidez, Bilbo gaineko irudian barne- eta
 kanpo-ikuspegiak eragin handia dutela konturazten digu testuak.
 Hiritarren ikuspegitik eguneroko Bilbo nahiko gogorra izatera hel dai-
 tekeen bitartean, kanpotarrek paisaia txukun eta espazioa kulturalen-
 gatik liluraturik geratzen dira; nahiz eta kanpotarren maila ekonomi-
 koa oso kontuan hartu beharrekoa den, ez baita berdina oporrak
 gurean pasatzera etortzen direnen eta etorkinen ikuspegia. Niri bar-
 ne-ikuspegia txandaketan gailendu dela iruditzen zait; aurretik suposa
 zitekeen zerbait, bestalde, autorearen eskaintzaz oharturik (*ikus "Au-
 zoak. Urtzi Urrutikoetxea"* atalaren hasiera).

Bi eleberrien deskribapenean hutsune kultural handiak nabari
 dira, eta espazio hauek aurkezten direnaldi gutxitan (Urtzi Urrutikoe-
 txearen kasuan, *Guggenheim*-a eta Arte Ederretako Museoa aipatzen
 ditu) ez da paisaia berrituaren edertasuna adierazteko, hiri-birsoketak
 bilbotar apalen bizitzan eraginik ez duela azpimarratzeko baino. Bilbo-
 tarrentzako onurarik ez dakartzaten egoeretan bat etorri arren, ez dut
 uste, *Auzoak*-en helburu nahasien eztabaidara itzuliz, istorioak zapal-
 keta sozio-ekonomikoa salatzen duenik, ez behintzat Sonia Gonzal-
 ezenak egiten duen bezain agerian. Egia da zenbait pasartetan, San
 Frantziskon girotutakoetan zehazki, Kat eta Eberen mundu iluna
 antzematen dela, baina, edonola ere, inoiz ez hain modu gordinean.

Urtzi Urrutikoetxea auzo batetik bestera leunki igaro da, hiriarri
 egun bat eskainiz. Sonia Gonzalezek maila sozial guztien ordezkariak

batu eta Zazpi Kaleetara hurbildu ditu. Pertsonaiak espazioak biltzen ditu beraz, eta hiria, jakina denez, batzuetan erromantikoa, bestetan axolagabea, denetan anitza. Bilbo zerbaitek definitzen badu, horixe: aniztasuna.

Bibliografia

- APALATEGI, Ur, 2001. "Errealismoaren eraberritzea eta kokapena 90eko hamarkadako euskal literaturan", in Uribe, Kirmen (arg.), *Azken aldiko euskal narratiba. Sortzaileak eta irakurleak*. Bilbo: UEU.
- _____, 2006. "Ciudades y cambios de personalidad", in *Cuadernos de Alzate* 35. Madril.
- ARRATIBEL ZEBERIO, Irati eta Amaia Munarriz Ibarrola, 2006. "La imagen de Pamplona en la novela Rock'n'Roll", in *Cuadernos de Alzate* 35. Madril.
- BARTHÉLEMY, Jean Jacques, 1852 [1757-1788]. *Viaje del joven Anacarsis a Grecia a mediados del siglo cuarto, antes de la era vulgar*. Madril: Biblioteca Selecta.
- BELMONTE, Joxe, 2003. *Hamar urte barru*. Donostia: Erein.
- Del CAZ, Rosario, Pablo Gibosos eta Manuel Saravia, 2004. "La ciudad en el espejo", in *Revista de Occidente*. 275.zbk. Madril.
- DOMÍNGUEZ, César, 2007. "Una historia de ciudades", in *Cuadernos de Alzate* 37. Madril.
- EGAÑA, Ibon, 2006. "Leer y escribir la ciudad: San Sebastián y Bilbao en la novela vasca contemporánea", in *Cuadernos de Alzate* 35. Madril.
- EGIA, Lutxo, 2005. *Ezker hanka falta zuen*. Zarautz: Susa.
- GARCÍA-VIANA, Txema, 2001. *Sei lore*. Zarautz: Susa.
- GONZALEZ, Sonia, 2003. *Ugerra eta kedarra*. Tafalla: Txalaparta.
- ITURRIAGA, Unai, 1999. *Berandu da gelditzeko*. Zarautz: Susa.
- JIMENEZ, Edorta, 1991. *Speed gauak*. Zarautz: Susa.
- KORTAZAR, Jon eta Miren Billelabeitia, 2006. "Bilbao en la narrativa de Pedro Ugarte" in *Cuadernos de Alzate* 35. Madril.
- _____, 2007. "Literatura y ciudad. Perspectivas teóricas", in *Cuadernos de Alzate* 37. Madril.
- _____, 2007. "El tiempo en ruinas", in *Cuadernos de Alzate* 37. Madril.
- LASAGABASTER, J.M., 1987. *Hacia la literatura vasca*. Madril: Castalia.
- MORETTI, Franco, 2001. *Atlas de la novela europea 1800-1900*. Madril: Trama Editorial.

